

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра туристичного та готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

_____ Герасименко В.Г.

“ ____ ” _____ 2018 р.

ВИПУСКНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавра

зі спеціальності 242 *Туризм*

за темою:

**«ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ
В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ»**

Виконавець,

Студентка ВФН, гр. 13
Даніленко К. С.

Науковий керівник,

к.е.н., доцент Михайлюк О.Л.

Одеса 2018

АНОТАЦІЯ

Даніленко К.С.

«ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ»

випускна робота на здобуття освітнього ступеня
бакалавр зі спеціальності *Туризм*
Одеський національний економічний університет
м. Одеса, 2018 рік

Випускна робота складається з трьох розділів, 7 таблиць, 12 рисунків, висновків і пропозицій, 15 додатків і списку літератури з 97 найменувань.

Об'єкт дослідження: моделі туристичних кластерів у світі та Україні.

Предмет дослідження: процес формування та розвитку туристичних кластерів в Одеській області.

У першому розділі «ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ» характеризуються основних понять і визначення, аналізується нормативно-правова база у сфері туризму і кластеризації.

У другому розділі «ДОСВІД ПРОЦЕСУ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ» визначається роль кластерів як основи комплексного розвитку туризму, досліджується світовий і національний досвід процесу кластеризації.

У третьому розділі «ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ» оцінюється рівень розвитку туристичного бізнесу в Одеській області, аналізуються існуючі і перспективні кластери у туристичній сфері.

Пропонуються напрямки удосконалення туристичної діяльності у регіоні за рахунок врахування процесу кластеризації.

Ключові слова: кластери, туристична політика, туристичний бізнес, Одеська область, туристична діяльність, види туризму.

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
1.1. Характеристика основних понять і визначень	7
1.2. Нормативно-правова база у сфері туризму і кластеризації	13
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ПРОЦЕСУ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	19
2.1. Кластери як основа комплексного розвитку туризму	19
2.2. Світовий досвід процесу кластеризації	31
2.3. Національний досвід процесу кластеризації	41
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ	53
3.1. Рівень розвитку туристичного бізнесу в Одеській області	53
3.2. Існуючі і перспективні кластери у туристичній сфері Одеської області	59
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Міжнародний туризм щорічно зростає на 5%, незважаючи на виклики і ризики безпеки подорожей. Внесок туризму у світовій ВВП сягає 10%. Туризм створює більш ніж 290 млн. або 11% робочих місць.

У 2016 році в світі було здійснено понад 1,2 млрд турів. Дуже швидко зростає китайський ринок виїзного туризму, в минулому році подорожували за кордон 130 млн китайських туристів".

За даними Всесвітньої туристичної організації [64], найбільше зростання (+8%) кількості туристів показали європейські країни та Африка.

Загалом у Європу 2017-го приїхало близько 671 млн. осіб. Африку за минулий рік відвідали рекордні для цього регіону 62 млн. туристів. Туристичний потік в Азіатсько-Тихоокеанський регіон у минулому році зріс на 6%. Кількість туристів у цьому напрямку за 2017-й склала 324 млн. осіб. Одночасно на Близький Схід вирушили 58 млн. осіб. До Північної та Південної Америки вирушило на 3% більше туристів. Показник туристичної активності в цьому регіоні склав 207 млн. осіб за відповідний період. Всесвітня туристична організація ООН прогнозує, що 2018 року позитивна тенденція збережеться. За очікуваннями авторів дослідження, цьогоріч туристичний потік зросте ще на 4-5%.

Сфера туризму та курортів стає однією з основних галузей, що впливає на загальний стан і тенденції світової економіки. Оскільки зазначена сфера пов'язана з діяльністю більш як 50 галузей, її розвиток сприяє підвищенню рівня зайнятості, диверсифікації національної економіки, збереженню і розвитку культурного потенціалу, збереженню екологічно безпечного навколишнього природного

середовища, а також підвищує рівень інноваційності національної економіки, сприяє гармонізації відносин між різними країнами і народами. Крім того, туризм є одним із засобів реалізації зовнішньої політики держави.

Україна розташована у центрі Європи та має всі умови для належного розвитку економіки за рахунок туризму, проте суттєво відстає від провідних держав світу за рівнем розвитку туристичної інфраструктури та якості туристичних послуг [83].

Міністр економічного розвитку і торгівлі України підписав меморандум про співробітництво Мінекономрозвитку з основними мобільними операторами України. Йдеться про можливість отримання оперативних статистичних спостережень динаміки туристичних потоків територією України. Це має допомогти у розбудові туризму в Україні та загальному покращенні телеком-покриття та рівня туристичних послуг від різних компаній та держави в цілому.

У 2017 році збільшились надходження до бюджету від туристичного збору. У 2017 році він склав 283618 грн., тоді як у 2016 році – 223006 грн., а у 2015 році – 140478 грн. Туристичний збір складає 1% від загального чеку за період проживання у закладі розміщення. Розмір туристичного збору визначається місцевими радами.

Теорію створення кластерів досліджували М. Портер [70-72], Буткевич О.В. [29], Войнаренко М., [30, 31] Горчаков В., [36] Захарченко В.І., [40, 41] Музиченко О.В. [57] та інші; кластерні утворення у туристичній сфері досліджені Брусильцевою Г.М., [28] Кальченко О.М., [46] Ніколаєвим Ю.О., [58] Потаповою І.І., [69] Требухом А.В. [91] та іншими; особливості розвитку туристичної та готельно-ресторанної сфери, туристичних кластерів в Одеській області досліджуються у статтях Галасюк С.С., [32] Михайлюк О.Л. [53-55].

Метою випускної роботи є: дослідити світовий і український досвід формування та розвитку туристичних кластерів і застосувати його в Одеській області.

Мета дослідження розкривається через виконання наступних **завдань**:

- надати характеристика основних понять і визначень туристичної діяльності;
- дослідити нормативно-правову базу у сфері туризму і кластеризації;
- оцінити роль кластерів як основи комплексного розвитку туризму;
- проаналізувати світовий і національний досвід процесу кластеризації;
- визначити рівень розвитку туристичного бізнесу в Одеській області;
- запропонувати механізми удосконалення функціонування існуючих і перспективних кластерів у туристичній сфері Одеської області.

Об'єкт дослідження: моделі туристичних кластерів у світі та Україні.

Предмет дослідження: процес формування та розвитку туристичних кластерів в Одеській області.

Практичне значення випускної роботи полягає у наступному:

- досліджена законодавча і нормативно-правову базу у сфері туризму і кластеризації;
- визначена роль кластерів як основи комплексного розвитку туризму;
- проаналізований світовий і національний досвід процесу кластеризації;
- оцінений рівень розвитку туристичного бізнесу в Одеській області;
- запропоновані управлінські, економічні та фінансові механізми удосконалення функціонування існуючих і перспективних кластерів у туристичній сфері Одеської області.

Випускна робота складається з трьох розділів, 7 таблиць, 12 рисунків, висновків і пропозицій, 15 додатків і списку літератури з 97 найменувань.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Експерти зазначають, що Україна має величезний туристичний потенціал. Останнім часом кількість іноземних туристів зросла на 8%. За даними адміністрації Держприкордонслужби, за перше півріччя 2017 року до України в'їхало 6,3 млн. туристів, тоді як за аналогічний період минулого року всього 5,8 млн. осіб. В'їзний туризм значно сприяє розвитку економіки. У багатьох країнах він займає близько 10% ВВП, і Україна цілком може досягти таких показників.

2. Створення об'єднання підприємств у формі кластера є вигідним та має багато переваг, але відсутність спеціального закону щодо кластерів не дає можливості повноцінно регулювати їхню діяльність.

Відмінності кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

- діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);
- кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);

- кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);
- кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;
- кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

3. Для успішного розвитку туризму в Україні і регіоні необхідно вдосконалювати нормативно правову базу цієї діяльності, а саме:

- урахуванням досвіду провідних туристичних країн ЄС шляхом, що забезпечить вдосконалення законодавства у зазначеній сфері;
- приведення у відповідність з міжнародними вимогами методів статистики у сфері туризму та курортів та впровадження рекомендованої Всесвітньою туристичною організацією ООН (ЮНВТО) системи сателітного рахунка;
- візової лібералізації та спрощення візових процедур для туристів з країн, що є цільовими ринками для України;
- актуалізації діючих та укладення нових міжвідомчих та міжурядових угод про співпрацю у сфері туризму та курортів;
- гармонізація національних стандартів у сфері туризму та курортів з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню якості національного туристичного продукту шляхом:
 - впровадження міжнародної системи якості послуг за такими напрямками, як туроператорська та турагентська діяльність; готелі та аналогічні засоби розміщення; заклади громадського харчування; гіді-перекладачі та екскурсіводи; туристичні інформаційні центри; курорти, оздоровчі послуги та кемпінги; пляжі, дайвінг; екологічний, сільський, активний туризм; інші пріоритетні види туризму для держави та регіонів; виставкова та конгресна діяльність тощо;
 - визначення та забезпечення типізації та спеціалізації курортів;

- скасування ліцензування туроператорської діяльності і впровадження альтернативного механізму ефективного регулювання діяльності туроператорів та інших суб'єктів туристичного ринку;

- скасування обов'язкової та заохочення добровільної категоризації готелів та аналогічних засобів розміщення;

- створення сприятливих умов для організації діяльності національних туристичних операторів та підтримка малого бізнесу у сфері туризму та курортів.

4. Експерти у сфері туризму запропонували низку рекомендацій, які можуть на порядок поліпшити відпочинок як для громадян країни, так і для іноземців. Зокрема, пропонується:

- розробити програму "Все включено" у готелях на півдні України;

- створити програму лояльності "Турист України"; подорожуючи, відвідуючи різні туристичні місця, українці зможуть накопичувати бали і отримувати різні знижки;

- страхувати туристів, які користуються послугами туроператорів;

- скасувати ПДВ для чартерних рейсів, наприклад, за маршрутами Львів-Одеса, Харків-Одеса.

5. Для створення туристичного кластера «Вілково» необхідно сформувати пул інвесторів, зацікавлених у розвитку проекту, розробити кілька туристичних маршрутів тривалістю від 5 до 10 діб; подати заявку на отримання гранту ЄС для фінансування; капітально відремонтувати шляхи у містах, селах і між ними; вирішити проблему централізованого водопостачання та водовідведення, утилізації сміття; впровадити у найближчих фермерських господарствах виробництво органічної продукції для забезпечення нею туристів і рекреантів у с. Приморському; заручитися підтримкою органів управління і координації; знайти кошти на капітальний ремонт будівель у м. Вілкове та Кілія, які мають непрезентабельний вигляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про курорти». – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2026-14>
2. Закон України «Про туризм» від 15.09.95 № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 31. - Ст. 241. - С 705-717.
3. Закон України "Про туризм". - Київ: Відомості Верховної Ради України, 2001.- № 32.
4. Закон України «Про туризм» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу:
http://tourlib.net/zakon/pro_turyzm.htm

5. Закон України «Про туризм» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/anot/324/95-вр>.
6. Закон України «Про туризм» від 18 листопада 2003 року № 1282-IV.
7. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Голос України. – 2012. – 18 серпня (№ 153–154).
8. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні .- Проект Закону, № 1256 від 04.12.2014 // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52717
9. Проект Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ved.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&IDPage=23566&id=1150>
10. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 17.07.2013 р. № 603-р // Офіц. вісн. України. –2013. – № 66. – Ст. 2402.
11. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014–2024 роки : Розпорядження Каб. Міністрів України від 28.08.2013 р. № 641-р // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 69. – Ст. 2543.
12. Про затвердження Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-р // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 61. – Ст. 2194.
13. Про затвердження стратегії економічного та соціального розвитку м. Одеси до 2022 року (актуалізована) .- Рішення Одеської міської ради № 1321 -VII від 07.12.2016 р. <http://omr.gov.ua/ru/acts/council/91050/>

14. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2013 рік : Указ Президента України від 05.07.2013 р. № 371/2013// Уряд. кур'єр. – 2013. – 17 липня (№ 126).

15. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на період до 2014 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 01.04.2013 р. № 234-р // Уряд. кур'єр. – 2013. – 15 травня (№ 84).

16. Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері : Розпорядження Каб. Міністрів України від 10.09.2012 р. № 691-р // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 71. – Ст. 2883.

17. Про затвердження Плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції: Розпорядження Каб. Міністрів України від 21.09.2011 р. № 896-р // Уряд. кур'єр. – 2011. – 12 жовтня (№ 188).

18. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні .- Закон України .- (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 19-20, ст.166).

19. Про схвалення Концепції створення кластерів в Україні.- Розпорядженням Кабінету Міністрів України, - 2008 р. // www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html

20. Про впровадження кластерної моделі розвитку народних художніх промислів .- Ропорядження КМУ від 27 січня 2010 р. N 145-р .- Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-2010-%D1%80>.

21. Проект Концепції створення транспортно-логістичного кластеру в Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/ru/document/view/id/8685>.

22. Концепція створення кластерів в Україні.- Проект Закону.-2008 // www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html

23. Господарський кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

24. Антонюк К. Організаційно-економічний механізм підвищення міжнародної конкурентоспроможності туристичного сектору України. - Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14akvtsu.pdf>

25. Асоціація розвитку туризму Одеського регіону «Велика Одеса»: цілі, пріоритети, стратегії розвитку // <http://www.big-odessa.com/site/a>

26. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. - К.: Палітра, 1997. - 130с.

27. Біржаков М.Б. Введення в Туризм: Підручник. - видання 6-е, перероблене і доповнене. - СПб.: „Видавничий дім Герда”, 2004. - 448с.

28. Брусільцева Г.М. Особливості формування туристичних кластерів: регіональний аспект. – Режим доступу: <http://repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12400>

29. Буткевич О.В. Кластер як об'єкт господарсько-правової політики держави: актуалізація проблеми// Цивільне та господарське право .- № 4 (25) 2013 .- С. 42-49.

30. Войнаренко М. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів /М. Войнаренко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 27-30.

31. Войнаренко М. Концепція кластерів до відродження виробництва на регіональному рівні /М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 29-33.

32. Галасюк С.С. Стандартизація, сертифікація туристичних послуг та ліцензування туристичної діяльності // С. С. Галасюк. – Одеса: Астропринт, 2011. – 234 с.

33. Гоблик В.В. Формування кластерів у рекреаційно-туристичному комплексі // Автореф. дис. кандидата економічних наук / ДНВЗ «Ужгородський національний університет» - Ужгород, 2009. - 24 с.

34. Гонтаржевская Л. И. Ринок туристичних послуг в Україні: /Гонтаржевська Л. І. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – 180 с.
35. Грабовський Ю.А., Скалій О.В., Скалій Т.В. Спортивний туризм [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/grabovsky11.htm
36. Горчаков В. Мы заинтересованы в создании кластеров [Электронный ресурс] / В. Горчаков // Коммерсант. – 2006. – №51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=660223>
37. Грабовенська С.П. Сучасний стан і тенденції розвитку туристичної галузі України / С.П. Грабовенська // Молодий вчений. – 2016. - №8. – С. 15-18.
38. Грицюк Е. О. Економіка підприємства: навч. посіб. - К. : Дакор, 2009.304с .
39. Жук І.З. Нормативно-правове регулювання діяльності суб'єктів туристичної галузі в Україні / І.З. Жук // Економіка. Управління. Інновації – 2013. – Вип.2. – С. 1-9.
40. Захарченко В. И. Кластерная форма территориально-производственной организации : [в 2 ч.]. – Ч. 1 : Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе / В. И. Захарченко, В. М. Осипов. – Одесса : «Фаворит» – «Печатный дом», 2010. – 122 с.
41. Захарченко В. І. Кластерний підхід до підвищення конкурентоспроможності регіонів України / В. І. Захарченко, С. В. Захарченко // Укр. геогр. журн. – 2011. – № 2. – С. 28–33.
42. Звіт про діяльність Секції розвитку конкурентоспроможності економіки на основі кластерної моделі Співки Економістів України (СЕУ) за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucluster.org/blog/2013/04/zvit-pro-diyalnist-sekcii-rozvitku-konkurentospromozhnosti-ekonomikina-osnovi-klasternoї-modeli-spilki-ekonomistiv-ukraini-seu-za-2012-ri k/>. № 4 (25) 2013

43. Задихайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задихайло. – Х. : Юрайт, 2012. – 456 с.
44. Зелений туризм на Буковині представлений 75 сільськими приватними садибами // <https://putyla.org.ua/2009/12/17/zelenijj-turizm-na-bukovin.html>
45. Зуєва М. Інноваційна діяльність як засіб зміцнення інноваційного потенціалу індустрії туризму / М. Зуєва // Управління економічними системами: електронний науковий журнал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://tourlib.net/statti_tourism/zueva2.htm.
46. Кальченко О.М. Кластеризація в туристичній галузі. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vcndtu/2009_39/22.htm
47. Крайник О., Біль М. Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект // Науковий вісник "Демократичне самоврядування". - 2009. - Вип. 4. // tourlib.net/statti_ukr/krajnyk.htm
48. Кумакова С.В. Регулирование взаимодействия участников кластера как основа модернизации региональной экономической системы // innclub.info/wp-content/uploads/2011/11/кумакова_черников.doc
49. Курило І. В. Правовий аспект формування інноваційних кластерів у сільському господарстві / І. В. Курило // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 4. – С. 197–202.
50. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг / М.П. Мальська, Н.В. Антонюк. - К.: Знання, 2008. — 661с.
51. Мамутов В. К. Сближение современных систем правового регулирования хозяйственной деятельности (часть первая) / В. К. Мамутов // Экономика и право : сб. науч. тр. – Киев : Юринком Интер, 2003. – С. 94–105.
52. Мережевий проект розвитку туризму і формування туристського кластера в регіоні, [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.forumstrategov.ru/upload/documents/kotkin.zip
53. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери в оздоровчому туризмі Одеської

області. – Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5476>

54. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери на базі сільського (зеленого) туризму // Зелена економіка. Зелені інвестиції. Зелений туризм : матеріали II Міжнародного форуму 25-26 вересня 2014 р., м. Одеса / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. та ін. – Одеса Пальміра, 2014. – 248 с. (с.230-234.)

55. Михайлюк О.Л. Перспективи розвитку винних туристичних кластерів на Півдні України // Науковий вісник, ОНЕУ, №1 (181), 2013, С. 29-41.

56. Михайліченко Г. Формування інноваційних туристичних кластерів як конкурентної переваги розвитку регіону / Г. Михайліченко // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". - 2012. - №7(727). - С.341-350.

57. Музиченко-Козловська О.В. Переваги кластерної моделі розвитку туризму над іншими формами об'єднань // Проблеми науки. - 2009. - №3. - С. 21-26.

58. Ніколаєв Ю.О. Туристичні кластери в Україні / Ю.О. Ніколаєв // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – Вип. 4. – С. 336-341

59. Новіков В. Інновації в туризмі: навч. посібник / В. Новіков. - М.: Изд. центр "Академія", 2007. - 208 с.

60. Одеса туристична // <http://www.odessatourism.org/ua/news>

61. Одеська асоціація туристичних агенцій "ОАТА" - детальна інформація про юридичну особу // <https://edr.dominus.kiev.ua/catalog/25832121>

62. Оленічева Ю.О. Проблеми й перспективи формування туристичних кластерів в Україні / Ю.О. Оленічева // Вісник ДІТБ. – 2013. - №17. – С. 201-206.

63. Офіційний сайт Державної служби статистики України // www.ukrstat.gov.ua –

64. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації // www2.unwto.org

65. Офіційний сайт української асоціації туристических агентств // <http://uata.com.ua/>
66. Офіційний сайт Кілійської райдержадміністрації // <http://kiliya-rda.odessa.gov.ua/>
67. Петіна Г. Кластерний підхід до розвитку туристичної діяльності Одеського регіону. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nv_2014_9_15.pdf
68. Положення про транспортний кластер, погоджене рішенням Одеської обласної ради від 26 серпня 2011 року № 212-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblrada.odessa.gov.ua/index>.
69. Потапова І.І. Створення туристичного кластера як фактор стійкого комплексного розвитку туризму в регіоні / І.І. Потапова, Е.В. Відіщева // Вісник Сочинського державного ун-ту туризму і курортної справи. -2008. - № 3-4 (5-6). - С.52-65.
70. Портер М. Економічний розвиток регіонів / Портер М. // Просторова економіка, 2006. - №4, - С.25-27.
71. Портер М.Е. Конкуренція / М.Є. Портер. - М.: Вільямс, 2001. - 495 с.
72. Портер М.Е. Міжнародна конкуренція: Конкурентні переваги країн / М.Є. Портер. - М.: Міжнародні відносини, 1993. - С.105.
73. Посібник з кластерного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.
74. Правик Ю.М. Маркетинг туризму / Ю.М. Правик. – К.: Знання, 2008. – 303с.
75. Програма розвитку туризму в м. Одесі на 2016-2020 роки .- Додаток до рішення Одеської міської ради від 03.02.2016р. № 267-VII // <http://omr.gov.ua/ru/acts/council/79914/>

76. Програма охорони об'єктів культурної спадщини Кілійського району 2016-2020 р. - Додаток до рішення районної ради від «29» липня 2016р. № 90-VII-VI <http://kiliya-rda.odessa.gov.ua/kiliya-programi/>.

77. Програма розвитку культури, культурних товариств Кілійського району 2016-2020 р. - Додаток до рішення районної ради від «29» липня 2016р. № 89-VII-VI <http://kiliya-rda.odessa.gov.ua/kiliya-programi/>

78. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Кілійського району на 2017 рік.- Додаток до рішення районної ради від «27» червня 2017року №187-VII-X // <http://kiliya-rda.odessa.gov.ua/kiliya-programi/>

79. Раевский С. В. Кластерная концепция организации структуры экономики региона / С. В. Раевский, Ю. В. Винокурова // Региональная экономика : теория и практика. — 2007. — № 5 (44). — С. 27—32.

80. Регіональний рекреаційний кластер у контексті структурної перебудови економіки регіону [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/semenov.htm

81. Статистичний збірник «Туристична діяльність в Україні у 2016 році». – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 76с.

82. Статистична інформація // головне управління статистики в Одеській області // www.od.ukrstat.gov.ua

83. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року.- Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-п/<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>

84. Стратегия и практика развития туризма в Одессе с опорой на мировой опыт // <http://uc.od.ua/news/urbanism/1194517>.

85. Современный экономический словарь / Сост. Б. Райзберг, Л. Лозовский, Л. Стародубцева. – М.: Инфра, 1996. – 496 с.

86. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. – К.: Логос, 2004. – 848 с.: 190 іл.

87. Соколенко С.И. Перспективы развития кластеров туризма в Украине // Бизнес-партнер. – Севастополь, 2004. – № 3 (67). – С. 13.

88. Стеченко Д.М. Кластеризація підприємств в умовах формування конкурентного середовища / Д.М. Стеченко // Теоретичні та прикладні питання економіки: зб. наук. пр. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2003. — Вип. 2. — С. 135—141.

89. Сучасний стан законодавчого забезпечення туризму в Україні: проблеми та шляхи вирішення: Звернення учасників Всеукраїнських громадських слухань / Туристична Асоціація України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua/>

90. Терсіна О. Кластерна революція в Україні// Юридична газета onlin//<http://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revolyuciya-v-ukrayini.htm>

91. Требух А.А, Бандура Н.Б. Туристичний кластер як форма посилення конкурентних переваг регіону // Науковий вісник НДТУ України. - 2010. - С. 265-270.

92. Три роки без Криму: Як відпочивають біля моря в Одеській області // <https://ua.112.ua/statji/try-roky-bez-krymu-yak-vidpochyvaiut-bilia-moria-v-odeskii-oblasti-404971.html>

93. Українські кластери. – Режим доступу: <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2012-study/perspektivni-napryamki-klasterezacii-vodnikh-resursiv/klasteri-vodnogo-turizmu-ta-sanatarno-rekreacijnogo-vidpochinku/>

94. Шаповал Г.Ф. Історія туризму. - Мінськ: ІП „Екоперспектива”, 1999.

95. Черторижський В. М. Кластерна модель організації туристичної діяльності - чинник виходу та закріплення туристичних фірм на зовнішніх ринках / В. М. Черторижський, А. В. Колодійчук // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. - Львів : РВВ НЛТУ України. - 2009. - № 19. – С. 76-81.